

Summary

Sakhniuk S. The legal nature of exemption from criminal responsibility.

The article investigates the legal nature of the exemption from criminal responsibility. In view of the existence forms of closing protective relations within criminal case, defined the nature and features of the exemption from criminal responsibility, it is proposed the author's definition of the criminal-legal phenomenon.

Key words: closing of criminal case, exemption from criminal responsibility, relations within criminal case, non-exonerating circumstances, forms of closing protective relations within criminal case.

УДК 343.98

А. С. БУЛАТОВ

Андрій Сергійович Булатов, ад'юнкт Національної академії внутрішніх справ

**МЕЖІ ТА МОЖЛИВОСТІ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ
У РОЗСЛІДУВАННІ ШАХРАЙСТВ**

Ефективне розслідування шахрайства обумовлює необхідність у застосуванні спеціальних знань (призначенні та проведенні судових експертиз, отриманні консультацій спеціаліста або залучення його до участі в слідчих діях). Узагальнюючи кримінальні справи про шахрайство О. Л. Мусієнко зазначає, що судові експертизи призначалися в 91,7 % випадків. Найбільший відсоток становлять криміналістичні експертизи: почеркознавчі – 43 %, технічні експертизи документів – 42 %, трасологічні – 8 %. Також, призначалися товарознавчі експертизи – 0,5 %; судово-бухгалтерські експертизи – 1,5 %; комп'ютерно-технічні – 1 %; судово-медичні експертизи речових доказів (біологічні експертизи виділень людини) – 1 %; судово-психіатричні – 2 %. Серед інших, відзначається невеликий відсоток використання судово-психологічних експертиз (4 %), що обумовлено недостатнім усвідомленням слідства її можливостей¹.

Питання застосування судово-психологічної експертизи в процесі розслідування кримінальних правопорушень знайшли своє відображення в роботах М. О. Асманської, Є. П. Волкова, О. М. Гусевої, С. М. Князева, О. Р. Онищенко, Ф. С. Сафуанова, Т. М. Секераж, Т. О. Смирної, О. О. Ткаченко, Т. Ю. Філатова тощо.

Метою статті є аналіз напрацювань науковців та практиків у сфері застосування судово-психологічної експертизи при розслідуванні шахрайств.

Судово-психологічна експертиза вважається одним з найбільш складних видів експертизи. Це зумовлено цілою низкою обставин. Предметом таких експертиз є ретроспективна оцінка стану особи на період здійснення нею різних дій у правовому полі. При цьому в досліджуваній період на стан особи можуть впливати фактори різного характеру: соціально-психологічні, психогенні, сомогенні, психіатричні та інші. У розпорядження експерта-психолога надається лише обмежений обсяг інформації, а подані матеріали часто недостатньо інформативні і суперечливі, що не може бути усунуто повторними судовими засіданнями. Водночас, це не зменшує актуальність проведення обговорюваного виду експертизи².

Загальним об'єктом судово-психологічної експертизи є особливості психіки, її компонентів, психічної діяльності людини як носія процесуального статусу в юридично значущій ситуації, а також самої ситуації. Джерелами інформації для судово-психологічної експертизи можуть бути матеріали кримінальної або цивільної справи, інші документи, які описують як життєвий шлях людини, так і її дії і поведінку в кримінальній ситуації. Також інформативними можуть бути і зовнішні прояви рухових і мовленнєвих актів, поведінка та вчинки досліджуваного в ході здійснення експертизи³.

У наш час серед напрямків судово-експертних досліджень, що інтенсивно розвиваються відноситься дослідження психологічного впливу.

В «Енциклопедії юридичної психології» наводиться таке визначення експертизи психологічного (психічного) впливу: «Підвид експертно-психологічних досліджень, спрямований на виявлення слідів незаконного вторгнення в сферу психічної діяльності особистості, результатом якого є негативні наслідки для її здоров'я, соціального статусу або фінансово майнового стану»⁴.

О. Р. Онищенко визначає, що кримінально-правові питання наявності психологічного впливу в рамках судово-психологічної експертизи виникають при⁵:

- 1) обставинах дачі показів і проведенні інших слідчих дій (встановлення факту неправомірного психологічного впливу з боку слідчого або третіх осіб);
- 2) взаємостосунків між співучасниками злочинів у групі;
- 3) взаємостосунків в системі «злочинець-жертва»;
- 4) дослідження протиправного психологічного впливу з боку організаторів релігійних і псевдорелігійних спільнот;

5) дослідження причин суїцидальних дій (у випадках підозри про доведення до самогубства).

На думку Т. М. Секераж, завданням судово-психологічної експертизи у випадку виявлення психологічного впливу входить визначення щонайменше семи груп обставин⁶:

- дій, що не відповідають справжнім інтересам, переконанням, намірам, цілям і тощо суб'єкта (або декларованим);
- дій, у результаті яких може бути здійснений психологічний вплив;
- зовнішніх особливостей ситуації взаємодії (час, місце, предметно-речова обстановка, наявність третіх осіб тощо);
- динамічних особливостей ситуації взаємодії суб'єкта впливу і адресата;
- характеру, форм, методів, прийомів, технологій дії;
- умов впливу;
- ефективності і результатів впливу.

Помилки при призначенні та проведенні напрямку експертизи, який ми розглядаємо аналогічні тим, які зустрічаються і при інших видах судово-психологічного дослідження.

Основними помилками при призначенні експертизи є⁷:

- постановка експертам-психологам питань, що не входять до їх компетенції;
- необгрунтоване призначення комплексної експертизи;
- призначення судово-психологічної експертизи, коли потрібне залучення спеціальних знань з інших галузей (психіатрії, лінгвістики).

Помилками при проведенні судово-психологічної експертизи є⁸:

- ненауковість експертного дослідження, побудованого, наприклад на методологічній основі спірної психотехнології нейролінгвістичного програмування (НЛП), і запозичення понятійного апарату цієї практики;
- відсутність чіткої диференціації понять «психологічний вплив» та «психічне насильство» (в деяких випадках їх ототожнення);
- перенавантаження тексту науковими або псевдонауковими термінами та поняттями, аббревіатурами, незрозумілими практичному працівникові.

В якості додаткового дослідження ситуації протиправного психологічного впливу при шахрайстві можуть проводитися і традиційні судово-психологічні експертизи особистісних особливостей потерпілого і злочинця. При вивченні жертви значущими можуть стати питання наявності таких особистісних особливостей, як підвищена сугестивність, підпорядкованість, конформність, вікові особливості, які могли вплинути на здатність потерпілого самостійно і незалежно приймати рішення в організованій шахраями ситуації.

Сьогодні не існує єдиного методологічного підходу, єдності у виборі методів при проведенні даного виду експертиз. Більшість зазначених судово-психологічних експертиз при описі технік, що застосовуються в рамках психологічного впливу і маніпулювання свідомістю потерпілих, базуються на теоретичних засадах нейролінгвістичного програмування (НЛП) і «еріксонівського гіпнозу». Так, існує думка, що шахраями використовуються різні маніпулятивні психологічні техніки (раппорт з «приєднанням», «підстроюванням» і «закріпленням» підсвідомого довіри між ініціатором і адресатом, використання тріозмів питань-команд тощо), що полегшує включення жертв в процес комунікації з злочинцями і призводить до розвитку кримінальної ситуації⁹.

Даний факт демонструє нехтування одним з основних принципів проведення судових експертиз – науковості аналізу та оцінки¹⁰.

Безумовно, неможливо ігнорувати існування сучасних психотехнологій. Виключення їх понятійного апарату при описі методів, прийомів і засобів психологічного впливу, які застосовуються шахраями, на думку О. Р. Онищенко, не вирішити проблему науковості експертної оцінки. Виходом із зазначеної ситуації, на думку науковця, є застосування наукової, методологічно усталеної термінології загальної, соціальної психології, лінгвістики та інших наук в зіставленні з поняттями сучасних психотехнологій¹¹.

Особливу актуальність для сучасної правозастосовної практики набула судово-психологічна експертиза психологічного впливу у кримінальних справах про шахрайство у формі фінансових пірамід. Висновок судово-психологічної експертизи, на думку С. М. Князева, є важливим джерелом доказів у справах про шахрайство, вчинене способом фінансової піраміди. Під час проведення цих досліджень експерти аналізують свідчення потерпілих, відеозаписи виступів учасників злочинної організації, вивчають рекламні оголошення, текстові роздруківки та брошури, розповсюджені серед громадян, а також проводять експериментальне дослідження потерпілих¹². При проведенні судово-психологічної експертизи психологічного впливу в цьому випадку, на думку О. Р. Онищенко, доцільно використовувати наступні методи: аналіз матеріалів кримінальної справи (включаючи аудіо-та відеоматеріали), якісно-кількісний аналіз (контент-аналіз) текстів, бесіда з потерпілими, спостереження¹³.

Серед науковців також не існує єдиної думки відносно методологічної основи вивчення протиправного психологічного впливу. Так серед дослідників, які брали участь у проведенні судово-психологічних експертиз психологічного впливу у діяльності фінансових пірамід, існує розуміння зміщення акценту в поле соціальної психології. Є. П. Волков зазначає, що необхідно домагатися більш широкого впровадження і правового закріплення соціально-психологічного підходу в судово-психологічній експертизі. Даний підхід вбачається найбільш адекватним для отримання максимально доказових висновків при експертній оцінці злочинів, пов'язаних із шахрайством¹⁴.

В експертизі психологічного впливу, на думку Є. П. Волкова, необхідно особливу увагу звертати на маскувальну функцію звичних елементів соціальної взаємодії, аналіз каналних факторів. Основними напрямками дослідження експерта, за твердженням науковця, повинні бути¹⁵:

– виділення з ситуації свідчень основних соціально-психологічних смислових елементів та способів впливу;

– відновлення системи психологічного впливу і опис його процесу на підставі виявлених закономірностей сприйняття і реагування мішеней впливу;

– аналіз ситуацій психологічного впливу як актів соціальної комунікації з певними соціально-психологічними наслідками.

Достатньо важливою є проблема дослідження психологічних чинників, що визначають віктимність і ризик стати жертвою кримінального маніпулювання. Аналіз судово-психологічних експертиз психологічного впливу групою науковців показує, що серед потерпілих явно виділяються індивідуально-психологічні особливості, які відіграють безпосередню роль у механізмі віктимної поведінки¹⁶.

Аналіз комплексних судово-психологічних експертиз дозволив О. М. Гусевій, Ф. С. Сафуанову, Т. О. Смирновій, О. О. Ткаченко, Т. Ю. Філатову окреслити напрямки подальших досліджень віктимності і безпорадності потерпілих від шахрайських дій. Зокрема, науковцями зазначається, що в ході психодіагностичного обстеження стає можливим виділення «групи ризику» та здійснення своєчасної профілактичної роботи, переважно з використанням когнітивно-біхевіоральної психотерапії¹⁷.

Розглядаючи наслідки кримінального маніпулювання для потерпілого не слід забувати про те, що окрім втрат матеріальних засобів, мають місце психологічні наслідки (вплив на психічне благополуччя особистості, розлади сімейних стосунків, порушення міжособистісних зв'язків з родичами і близькими, тощо). У цьому випадку судово-психологічна або комплексна експертиза може проводитися з метою виявлення у підекспертних ознак психотравми, причинно-наслідкового зв'язку між психотравмою і участю в діяльності досліджуваної організації, індивідуально-психологічних особливостей потерпілого.

Вивчення в судово-психологічній експертизі особистості злочинця пов'язано, насамперед, з індивідуалізацією покарання. Особливої значущості набувають особливості особистості злочинця, у випадках вчинення групових злочинів. У таких випадках питаннями для вивчення експертом можуть стати соціально-психологічний аналіз структури групи; форм взаємодії членів групи та впливу один на одного, а також ступеня впливу групи на конкретного учасника; виявлення специфіки емоційних зв'язків між членами групи. При визначенні ступеня антисуспільної спрямованості групи в рамках судово-психологічної експертизи досліджується стійкість групи і мета її створення¹⁸.

Отже, при розслідуванні та в ході судового розгляду шахрайства можуть призначатися різні види судово-психологічної експертизи. Найбільш значимий з них – дослідження наявності ознак психологічного впливу на жертву. Судова експертна оцінка психологічного впливу при шахрайстві відноситься до компетенції психологічної галузі знань. Психіатричні знання мають використовувати лише у випадках, коли в результаті впливу в потерпілого виникає змінений стан свідомості, що виключає здатність керувати своїми діями. Залучення лінгвістичних знань має доповнювати і уточнювати психологічний аналіз, а не підмінити його. Понятійний апарат зазначених експертних досліджень повинен базуватися виключно на прийнятій та усталеній термінології психологічної науки.

¹ Мусієнко О. Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних мовах: монографія / О. Л. Мусієнко ; за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – Х.: Право, 2009. – С. 133.

² Асманская М. А. Судебно-психологическая экспертиза в гражданском процессе // Адвокатская практика. – 2013. – № 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.center-bereg.ru/f267.html>

³ Психологическое воздействия как объект судебно-психологической экспертизы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://goovee.net/c14/item515389.html>

⁴ Энциклопедия юридической психологии / Под общ. ред. проф. А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – С. 198.

⁵ Онищенко О. Р. Манипулирование сознанием и поведением жертв при мошенничестве. дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / О. Р. Онищенко. – Рязань, 2005. – С. 171.

⁶ Секераж Т. Н. Теоретические и методические основы диагностики «порока воли» в судебной психологической экспертизе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / Т. Н. Секераж. – М., 2004. – С. 12.

⁷ Онищенко О. Р. Вказана праця. – С. 184.

⁸ Онищенко О. Р. Вказана праця. – С. 184–185.

⁹ Онищенко О. Р. Вказана праця. – С. 174–175.

¹⁰ Менделевич В. Д. Психиатрическая пропедевтика [Текст] : руководство. Практическое руководство / В. Д. Менделевич. – 5-е изд. перераб. и доп. – М : ГЭОТАР-Медиа, 2014. – С. 58.

¹¹ Онищенко О. Р. Вказана праця. – С. 175.

¹² Князев С. М. Судово-психологічна експертиза у справах про шахрайство, вчинене способом фінансової піраміди проблеми дослідження речових доказів // Криминологічний вісник. – 2011. – № 2 (16). – С. 111.

¹³ Онищенко О. Р. Вказана праця. – С. 183.

¹⁴ Волков Е. П. Методология и структура социально-психологической экспертизы по ситуациям влияния / Вести Нижегород. ун-та им. И. И. Лобачевского. Сер. Социальные науки. Вып. 1 (3). Н. Новгород. – 2003. – С. 45–47.

¹⁵ Волков Е. П. Вказана праця. – С. 47.

¹⁶ Гусева О. Н., Сафуанов Ф. С., Смирнова Т. А., Ткаченко А. А., Филатов Т. Ю. Беспомощное (беззащитное) состояние потерпевших по делам о мошенничестве: клиничко-психологические механизмы // Теория и практика судебной экспертизы. – 2008. – № 4 (12) – С. 82–91.

¹⁷ Гусева О. Н., Сафуанов Ф. С., Смирнова Т. А., Ткаченко А. А., Филатов Т. Ю. Вказана праця. – С. 91.

¹⁸ Онищенко О. Р. Вказана праця. – С. 186.

Резюме

Булатов А. С. Межі та можливості судово-психологічної експертизи у розслідуванні шахрайств.

У статті представлено результати узагальнення досліджень з питань застосування судово-психологічної експертизи при розслідуванні шахрайств. Розглянуто її різновиди, методологічні основи, особливості об'єкта, предмета, підстав для призначення, а також помилки, що виникають при призначенні та проведенні експертиз.

Зазначено, що до напрямів судово-експертних досліджень, які інтенсивно розвиваються, належать дослідження психологічного впливу. Розкрито підстави та основні завдання судово-психологічної експертизи виявлення психологічного впливу.

Визначено предмет, головні завдання та методи, що використовуються у судово-психологічній експертизі психологічного впливу у справах про шахрайство у формі фінансових пірамід.

Відзначено, що важливим є дослідження психологічних чинників, що визначають віктимність жертви маніпулювання, а також соціально-психологічний аналіз структури групи, форм взаємодії членів групи та впливу один на одного в разі вчинення групового злочину.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, шахрайство, судово-психологічна експертиза психологічного впливу, предмет, об'єкт, підстави призначення судово-психологічної експертизи, помилки при призначенні та проведенні судово-психологічної експертизи.

Резюме

Булатов А. С. Границы и возможности судебно-психологической экспертизы при расследовании мошенничеств.

В статье представлены результаты обобщения исследований по вопросам применения судебно-психологической экспертизы при расследовании мошенничеств. Рассмотрены ее разновидности, методологические основы, особенности объекта, предмета, оснований назначения, а также ошибки, возникающие при назначении и проведении экспертиз.

Отмечено, что среди интенсивно развивающихся направлений судебно-экспертных исследований выделяется исследование психологического воздействия. Раскрыты основания и основные задачи судебно-психологической экспертизы выявления психологического воздействия.

Определены предмет, основные задачи и методы, используемые в судебно-психологической экспертизе психологического воздействия по делам по мошенничеству в форме финансовых пирамид.

Отмечено, что важным является исследование психологических факторов, определяющих виктимность жертвы манипулирования, а также социально-психологический анализ структуры группы, форм взаимодействия членов группы и влияния друг на друга в случаях совершения группового преступления.

Ключевые слова: судебно-психологическая экспертиза, мошенничество, судебно-психологическая экспертиза психологического воздействия, предмет, объект, основания назначения судебно-психологической экспертизы, ошибки при назначении и проведении судебно-психологической экспертизы.

Summary

Bulatov A. The reach and scope of forensic psychological expertise in the investigation of fraud.

The article presents the results of generalization studies on the application of forensic psychological expertise in the investigation of fraud. Considered its varieties, the methodological framework, the features of the object, subject, purpose reason, as well as errors that occur when assigning and carrying out examinations.

It is noted that among the areas of forensic research, intensive development is the study of the psychological effects. Disclosed the basis and main tasks of forensic-psychological examination revealing of the psychological influence.

A subject, basic tasks and methods used in forensic psychological examination psychological impact on cases involving fraud in the form of financial pyramids.

It is noted that it is important to investigate psychological determinants of the victimization of the victim of manipulation, as well as socio-psychological analysis of group structure, forms of interaction between group members and impact on each other in case of committing group crimes.

Key words: psychological forensic examination, fraud, forensic psychological examination the psychological impact, the subject, object, reason for the appointment of judicial-psychological examination, errors in the appointment and conduct of forensic psychological assessment.